

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: здобувач II курсу 10-283(з) М група
Спеціальності:

262 «Правоохоронна діяльність»

Освітньо-професійної програми
«Правоохоронна діяльність»

Войтенко Олексій Валерійович

Керівник к.ю.н., доц. Гавловська А.О.

Рецензент д.ю.н., проф. Шкута О.О.

Івано-Франківськ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Теоретико-правові основи захисту прав військовополонених.....	9
1.1. Становлення та еволюція міжнародно-правових стандартів захисту військовополонених.....	9
1.2. Нормативно-правовий статус військовополонених.....	16
1.3. Теоретичні засади правового механізму захисту прав військовополонених.....	22
Розділ 2. Реалізація правового механізму захисту прав військовополонених у сучасних умовах.....	29
2.1. Інституційні механізми контролю та забезпечення прав військовополонених.....	29
2.2. Проблеми та напрями вдосконалення правового механізму захисту прав військовополонених.....	37
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні збройні конфлікти, зокрема триваюча агресія РФ проти України, актуалізували проблему дотримання міжнародно-правових стандартів захисту військовополонених як ключового елемента гуманітарного права. Незважаючи на наявність розгалуженої системи міжнародних договорів, насамперед Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року, практика їхнього застосування свідчить про численні порушення основоположних принципів гуманності, недискримінації та поваги до людської гідності. Масові випадки катувань, нелюдського поводження, відмови у медичній допомозі та відсутність належного доступу міжнародних організацій до місць утримання військовополонених демонструють недостатню ефективність чинних правових механізмів захисту. Це зумовлює потребу у переосмисленні теоретичних і практичних засад міжнародного гуманітарного права з метою посилення гарантій дотримання прав осіб, які потрапили у владу супротивної сторони.

В умовах глобалізації воєнних конфліктів, гібридних загроз та трансформації міжнародної безпекової системи, забезпечення належного захисту військовополонених набуває не лише гуманітарного, а й політико-правового значення. Дослідження правового механізму захисту їхніх прав дозволяє виявити системні недоліки існуючих міжнародних процедур контролю, визначити напрями адаптації національного законодавства до вимог міжнародного права та посилити інституційні спроможності України у сфері реалізації міжнародних зобов'язань. Таким чином, актуальність теми зумовлена необхідністю формування ефективної, науково обґрунтованої моделі правового механізму, здатної забезпечити реальний захист військовополонених у сучасних умовах

збройних конфліктів і сприяти утвердженню принципу верховенства права у міжнародних відносинах.

Аналіз останніх досліджень та нормативної бази свідчить про глибоку трансформацію наукових підходів до розуміння правового захисту військовополонених, що зумовлено системними викликами та грубими порушеннями міжнародного гуманітарного права в ході агресії росії проти України. Зокрема, у працях М.В. Грушко (2015) та М.А. Григи (2022) ґрунтовно досліджується історія становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військового полону, що дозволяє виокремити еволюційні етапи формування сучасних гуманітарних стандартів.

Фундаментальне значення для формування правової доктрини мають напрацювання М.О. Кравцової та Т.К. Дацюк (2023), які аналізують міжнародні стандарти захисту осіб, що потрапили у владу супротивної сторони, крізь призму положень Женевської конвенції (1949). Окрему увагу в сучасній науковій дискусії приділено гендерному аспекту та захисту вразливих груп: дослідження А.О. Гавловської та В.М. Стратонова (2025) детально висвітлюють правову природу порушень прав українських жінок у російському полоні, документуючи факти катувань та нелюдського поводження.

Теоретичне підґрунтя роботи доповнюється працями В.В. Макарчука (2015) та Ю.В. Стефанюка (2016) щодо загальної структури правового статусу особи, що у поєднанні з аналітичними звітами міжнародних організацій (ООН, 2024), Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими та Офісу Омбудсмена дозволяє комплексно оцінити ефективність інституційних механізмів контролю. Аналіз публікацій провідних медіа-ресурсів (24 канал, ТСН, Радіо Свобода, 2022–2025) дає змогу виявити практичні проблеми в сфері захисту прав військовополонених, такі як фабрикація кримінальних справ та обмеження доступу до медичної допомоги, що

визначає пріоритетні напрями вдосконалення національного законодавства та посилення міжнародної юрисдикції у цій сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну роботу виконано в контексті наукових досліджень відповідно до Стратегія розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. (затверджено Постановою загальних борів НАПрН України від 26.03.21 р. від 12-21), тематики науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права Херсонського державного університету «Теоретичні та практичні проблеми розвитку окремих галузей права» (номер державної реєстрації – 0124U002381). Тему кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ №642-Д від 11.11.2024 р.)

Метою роботи є теоретико-правове дослідження структури та функціонування правового механізму захисту прав військовополонених у системі міжнародного гуманітарного права та визначення шляхів його вдосконалення відповідно до сучасних викликів збройних конфліктів.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні **завдання**:

- проаналізувати історичні етапи становлення міжнародно-правових стандартів захисту військовополонених;
- розкрити зміст і правову природу нормативно-правового статусу військовополонених;
- визначити сутність, структуру та функції правового механізму захисту їхніх прав;
- охарактеризувати міжнародні та національні інституційні механізми реалізації та контролю дотримання прав військовополонених;
- виявити сучасні проблеми практичного застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених;

- запропонувати напрями вдосконалення правового механізму їх захисту на міжнародному та національному рівнях.

Об'єкт дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення правового захисту військовополонених під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів.

Предмет дослідження виступає система міжнародно-правових і національних норм, принципів, інститутів та механізмів, що регулюють правовий статус військовополонених і забезпечують реалізацію та захист їхніх прав відповідно до міжнародного гуманітарного права.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а саме: діалектичний метод – для розкриття динаміки розвитку інституту військового полону та його сучасного правового змісту; історико-правовий метод – для дослідження еволюції норм міжнародного гуманітарного права; порівняльно-правовий метод – для зіставлення міжнародних і національних механізмів правового захисту; системно-структурний метод – для визначення елементів правового механізму захисту прав військовополонених; формально-юридичний метод – для аналізу змісту Женевських та Гаазьких конвенцій, а також українського законодавства; аналітичний і логічний методи – для узагальнення наукових підходів і формування висновків щодо вдосконалення правового регулювання.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному теоретико-правовому аналізі правового механізму захисту прав військовополонених як цілісної системи міжнародно-правових норм, принципів і процедур, що функціонують у взаємозв'язку із загальною системою міжнародного гуманітарного права. У роботі вперше на основі узагальнення історичного досвіду, доктринальних підходів і чинної нормативної бази здійснено структуризацію механізму захисту прав військовополонених на нормативно-правовий, інституційний, правозастосовний і процедурно-юрисдикційний рівні, що дало змогу

розкрити його функціональну цілісність і виявити прогалини у сучасній практиці його реалізації. Новизна також проявляється у з'ясуванні особливостей взаємодії міжнародних і національних механізмів захисту, визначенні тенденцій їхнього розвитку в умовах гібридних конфліктів та у запропонуванні концептуальних підходів до оновлення системи міжнародного контролю за дотриманням прав військовополонених.

Практичне значення роботи полягає у тому, що сформульовані висновки та рекомендації можуть бути використані для вдосконалення законодавства України у сфері імплементації норм міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо правового статусу та гарантій військовополонених. Отримані результати мають прикладне значення для підготовки кадрів у сфері міжнародного права, діяльності державних органів, дипломатичних установ і правозахисних інституцій, що займаються моніторингом поводження з полоненими та забезпеченням їхніх прав. Запропоновані підходи можуть бути застосовані при розробці національних стратегій репатріації, документуванні воєнних злочинів, а також у правопросвітницькій і навчальній роботі для підвищення рівня гуманітарної правосвідомості військовослужбовців і суспільства в цілому.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження представлені на Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів». (13-14 листопада 2025 року, Івано-Франківськ).

Публікації. Войтенко О.В. Історичний розвиток LEX SPECIALIS у сфері захисту військовополонених. *Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (ХДУ, 13-14 листопада 2025 р.) / за ред. Мельникової К.В.

Івано-Франківськ: ХДУ, 2025. С.618-623.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17938219>

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

1.1. Становлення та еволюція міжнародно-правових стандартів захисту військовополонених

Правовий режим поводження з особами, які потрапили у владу супротивної сторони в контексті збройного конфлікту, становить собою одну з найархаїчніших, проте найбільш прогресивно динамічних підгалузей міжнародного гуманітарного права, виконуючи функцію *lex specialis* щодо загального міжнародного права (принцип «*lex specialis*» (лат. «спеціальний закон») означає, що у випадку колізії (суперечності) між загальною та спеціальною правовою нормою, перевагу має спеціальна норма, яка регулює конкретну ситуацію більш детально і прицільно, замінюючи або витісняючи застосування загальної норми). Еволюційна траєкторія цієї сфери юриспруденції детермінована постійною діалектичною напругою між імперативним принципом гуманності (*principium humanitatis*) та доктриною військової необхідності (*necessitas militaris*). Саме поступове, хоча й нелінійне, утвердження етичних та правових обмежень над необмеженим застосуванням сили сформувало сучасні міжнародні стандарти захисту прав військовополонених.

Як зауважує М.В. Грушко «норми щодо поводження з полоненими виникали і формувались у різних регіонах та залежали від соціально-економічних, культурних та релігійних традицій» [1, с. 7]. Зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні авторка підкреслює, що серед історичних етапів становлення правил поводження з

військовополоненими можна виділити наступні (назви етапів в доповнення позиції авторки запропоновано нами – О.В.):

1. *Додержавний (первісно-племенний) період.* Зародження міжнародно-правових норм, що регулюють відносини під час війни, відбулося на додержавному (первісно-племінному) етапі, коли між окремими племенами виникали збройні сутички. Регулювання цих міжплемінних конфліктів ґрунтувалося на мононормах (звичаях, обрядах, релігійних віруваннях), які були прообразом права війни, де полонені часто розглядалися як вороги відповідно до принципу фізичної сили [2, с. 16-17].

2. *Стародавній період (епоха локального/регіонального міжнародного права).* З розвитком виробничих відносин у Стародавньому світі військовополонені набули економічної цінності як раби, що зумовило збереження їм життя та експлуатацію, перетворивши інститут полону на важливу складову міждержавних відносин. На цьому етапі норми щодо воєнного полону були регіональними (зумовленими цивілізаційними та релігійними традиціями, як-от в Індії та Юдеї, де зароджувалися ідеї гуманного ставлення до військовополонених, поділу на комбатантів/некомбатантів та заборони вбивства обеззброєних) і стали першими міжнародно-правовими інститутами Стародавнього світу [2, с. 17-19].

3. *Античний період.* Даний період суттєво розширив регулювання поведінки з полоненими, закріпивши інститут рабства для захоплених (де переможець ставав власником життя і майна полоненого) та практику обміну або викупу, проте це регулювання часто обмежувалося соціально-етнічними ознаками (наприклад, греків не продавали в рабство), а загалом у Римі панував принцип жорстокості та відсутності правових обмежень у веденні війни. Таким чином, незважаючи на появу звичаїв, що регулювали полон, воєнна практика (особливо римська)

часто ігнорувала гуманні доктрини, втілюючи принцип «коли говорить зброя, закони мовчать» (*inter arma silent leges*) [2, с. 20-22].

4. *Середньовіччя (Феодалний період)*. У період Середньовіччя, попри початкову жорстокість, становище військовополонених зазнало переломних змін, оскільки система перетворення їх на рабів була замінена системою викупу (особливо для дворянства/лицарства) та становленням обмінної системи, що надало полоненим матеріальної цінності. Ці зміни були зумовлені впливом релігійних поглядів (християнства, ісламу) та лицарських кодексів честі, що призвело до появи перших договірних міжнародно-правових норм (як-от договори Київської Русі та Росії зі Швецією) щодо обміну та звільнення полонених [2, с. 23-26].

5. *Ранній Новий час (XVI – кінець XVIII ст.)*. У Ранній Новий час (XVI–XVIII ст.), коли війна стала справою держав, а не приватних осіб, сутність воєнного полону кардинально змінилася: військовополонений перестав бути об'єктом особистого насилля і майна, ставши військовослужбовцем, який тимчасово перебуває під захистом уряду, що його полонив. Ця гуманізація призвела до широкого поширення двосторонніх угод – «картелів» (про обмін без викупу) та «капітуляцій», а також до першого національного законодавчого закріплення принципу гуманності та захисту полонених (зокрема у Франції та російській імперії) [2, с. 26-28].

6. *Кінець Нового часу (поч. XIX століття)/ Етап підготовки до кодифікації МП*. У середині XIX століття відбулося вирішальне зближення потреби у договірному міжнародно-правовому регулюванні воєнного полону з готовністю держав до його розробки, під впливом ідей французької революції та рішень Віденського конгресу (1814-1815), де було проголошено принцип поваги до прав народів. Цей етап ознаменував перехід до кодифікації накопичених історичних (релігійних, моральних і культурних) гуманітарних традицій, ставши

основою для сучасного Міжнародного гуманітарного права (МГП) та загальноновизнаного розмежування комбатантів і не комбатантів [2, с. 26-29].

Отже, еволюція інституту воєнного полону відображає поступовий, але стійкий рух від первісної жорстокості (де полонений був ворогом і об'єктом фізичної сили) до правового захисту та гуманізації, закріпленої у сучасному міжнародному праві. Впродовж усієї історії, незважаючи на регіональні та цивілізаційні відмінності, спостерігається еволюція гуманітарної традиції, де морально-релігійні постулати і кодекси честі служили прообразом правових норм. Зрештою, наприкінці Нового часу (XIX ст.), під впливом міжнародних ідей (зокрема, Віденського конгресу), ця традиція досягла зрілості, що призвело до загальноновизнаного розмежування комбатантів і некомбатантів та готовності держав до кодифікації накопичених правил. Таким чином, інститут воєнного полону перетворився на основоположну частину сучасного міжнародного гуманітарного права, мета якого – захист осіб, що перестали брати участь у бойових діях.

М.А. Грига у своєму дослідженні «Окремі аспекти історія становлення правового режиму військового полону» додатково виділяє наступні історичні періоди розвитку правового механізму захисту військовополонених.

7. *Епоха кодифікації міжнародного права (друга половина XIX ст.).* Становлення сучасного міжнародно-правового врегулювання статусу військовополонених нерозривно пов'язане з кодифікацією міжнародного гуманітарного права, яка розпочалася з розробки національних військових актів. Визначальну роль у цьому процесі відіграв американський Кодекс Лібера 1863 року («Інструкція для командування армії Сполучених Штатів на полях битв»), який став однією з найперших кодифікацій правил захисту військовополонених. На основі цього досвіду було прийнято Гаазьке Положення про закони

та звичаї сухопутної війни 1899 року, яке вперше на міжнародному рівні закріпило права військовополонених, яке встановило, що полонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окремих осіб, і мають право на гуманне поводження та низку прав, включаючи створення організацій допомоги і функціонування довідкового бюро [3, с. 54].

8. Епоха універсалізації та спеціалізації МГП (початок XX ст.).

Продовжуючи кодифікацію законів війни, Друга Гаазька конференція 1907 року прийняла нову Конвенцію про закони і звичаї війни, яка уточнила норми щодо військовополонених в окремій Главі II, тим самим зробивши їх невід'ємною складовою міжнародного гуманітарного права. Вирішальну роль у розвитку інституту воєнного полону відіграла Женевська Дипломатична конференція 1929 року. На цій конференції була прийнята Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 року – перший спеціалізований міжнародний договір, який уніфікував та систематизував правила поводження з полоненими, фактично ставши їхнім «кодексом». Хоча дана Конвенція не змогла повністю запобігти зловживанням, вони надавали реальні гарантії гуманних умов утримання під час Другої світової війни та слугували важливим правовим бар'єром проти жорстокості [3, с. 55].

Катастрофічний досвід Другої світової війни, що супроводжувався масовими воєнними злочинами, нелюдським поводженням та ігноруванням існуючих Гаазьких і Женевських конвенцій, став вирішальним каталізатором для перегляду та універсальної кодифікації міжнародно-правового режиму захисту військовополонених. Воєнні злочини, скоєні щодо військовополонених і цивільного населення, продемонстрували критичну неадекватність чинних норм і зумовили невідкладну потребу у створенні більш деталізованих і надійних правових механізмів. Таким чином, війна призвела до глобального визнання необхідності імперативних гуманітарних стандартів, що діють

erga omnes (щодо всіх) і є основою сучасного Міжнародного гуманітарного права.

Як зауважують А.О.Гавловська та В.М. Стратонов подальшими етапами розвитку міжнародного гуманітарного права у сфері захисту прав військовополонених відбувався поступово, проходячи через кілька ключових етапів, які визначали стали «І етап – ранні концепції захисту військовополонених (Гаазькі конвенції 1899 р. та 1907 р.) вперше встановили базові правила поведження з останніми; II етап – Женевські конвенції (1929 р., 1949 р.) закріпили механізм комплексного правового захисту військовополонених, в т.ч. заборону катувань, примусової праці та встановили вимоги щодо утримання військовополонених і захисту їх прав; III етап – розширення захисту на випадки неміжнародних збройних конфліктів (Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, 1977 р.)» [3]. Зокрема, Стаття 3 Женевської конвенції про поведження з військовополоненими (ЖК-III) встановлює фундаментальне гуманітарне правил – кожна сторона конфлікту зобов'язана за будь-яких обставин гуманно поводитися з усіма особами, які припинили активну участь у воєнних діях, що стосується, зокрема, військовослужбовців, які склали зброю, або вибули з лав воюючих сторін через хворобу, поранення чи арешт, при цьому суворо забороняється будь-яка дискримінація за ознаками раси, статі, віросповідання, майнового стану чи іншими аналогічними критеріями [4].

Отже, у результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що становлення та еволюція міжнародно-правових стандартів захисту військовополонених є багатовіковим процесом поступового утвердження принципів гуманізму над військовою доцільністю. Починаючи від первісно-племінних звичаїв і до перших письмових міжнародних угод, розвиток інституту воєнного полону демонструє закономірний перехід від абсолютного заперечення прав полонених до визнання їх суб'єктами правового захисту. Ця еволюція відображає

гуманізацію воєнного права, яка ґрунтується на синтезі морально-релігійних традицій, культурних цінностей та зростаючої ролі держав у формуванні правил ведення війни. Ключовими історичними віхами стали Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр., що заклали правові основи поводження з військовополоненими, та Женевські конвенції 1929 і 1949 рр, які запровадили комплексний механізм міжнародного контролю за дотриманням гуманітарних стандартів.

Сучасне міжнародне гуманітарне право розглядає інститут військового полону як складову системи універсального захисту осіб, що вибули з бойових дій, визнаючи їх носіями фундаментальних прав, незалежно від сторони конфлікту чи характеру війни. Набуття чинності Додаткових протоколів 1977 р. стало завершальним етапом еволюції цього правового режиму, розширивши його дію на внутрішні збройні конфлікти. Таким чином, міжнародне співтовариство виробило цілісну правову модель, де гуманність і повага до людської гідності виступають базовими принципами навіть у найекстремальніших умовах війни. Це свідчить про зрілість правової свідомості людства та перехід від морально-звичаєвого до нормативно-юридичного захисту військовополонених як гарантії верховенства права у сфері збройних конфліктів.

1.2. Нормативно-правовий статус військовополонених

Питання визначення правового статусу залишається предметом наукової дискусії, оскільки цей термін не має однозначного тлумачення в юридичній доктрині, законодавстві та правозастосовній практиці. Широке використання терміна «статус» у різних словосполученнях («юридичний статус», «соціальний статус») зумовлене існуванням різних наукових шкіл праворозуміння (юридичного позитивізму, природного права, соціологічної юриспруденції), кожна з яких формує власну доктринальну основу для системи законодавства.

На думку В.В. Макарчук, незважаючи на дискусійність, категорія «правовий статус» є найбільш вживаною та визнаною в нормативних актах і спеціалізованій літературі, що відповідає вимогам юридичної техніки щодо загальновизнаності та сталості термінів. Ця категорія має тісний зв'язок із доктриною природного права, відображає постійний розвиток уявлень про зміст основних прав і свобод особи та фіксує їх вихід за межі внутрішньої компетенції держави на рівень міжнародного захисту. Хоча спочатку термін розроблявся стосовно прав фізичних осіб, нині його застосування поширилося на юридичні особи та публічно-правові утворення, хоча іноді він неточно вживається щодо майна чи ототожнюється з іншими категоріями, як-от «правовий режим». З огляду на ці обставини, доцільним є використання терміна «правовий статус» як найбільш коректного та усталеного [6, с.20-21]. Зокрема, К.М. Гуртова та А.О. Кабицька зауважують, що «правовий статус особи – це система закріплених у нормативноправових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві» [8, с. 277].

Історична еволюція інституту військового полону демонструє значний перехід від практики повної дегуманізації до становлення чітко

регламентованого правового статусу. У давніх суспільствах поняття полону або було відсутнім, або ж функціонально ототожнювалося з рабством, що призводило до тотального позбавлення особистих прав. У період Середньовіччя домінуючим стало економічне тлумачення полону, коли захоплення супротивника розглядалося насамперед як засіб отримання доходів через викуп. Принципова трансформація цього підходу відбулася у період Нового часу, так, згідно з новою військово-правовою доктриною, полон було переосмислено з інституту поневолення на тимчасове обмеження особистої свободи. Згідно з цим поглядом, полон є, по суті, превентивним арештом, єдина мета якого – нейтралізація боєздатності комбатанта та запобігання його поверненню до участі в бойових діях. Гуманістичний зсув також сформулював ключовий імператив сучасного міжнародного гуманітарного права. Визнано, що право воюючої сторони захоплювати комбатантів супротивника є одночасно її юридичним обов'язком. Якщо сторона має можливість привести неприятеля до стану, коли він не в змозі чинити опір (через його здачу або обеззброєння), не позбавляючи його при цьому життя, вона зобов'язана це зробити. Таким чином, взяття в полон визнається гуманною альтернативою знищенню, що є фундаментальним постулатом захисту особи в умовах збройного конфлікту [2, с.41].

Отже, інститут військового полону, пройшовши історичну еволюцію від архаїчних звичаїв до універсальних міжнародних конвенцій, кардинально трансформував статус захоплених осіб, від об'єкта приватної власності та джерела робочої сили (рабство в Античності та Середньовіччі) до суб'єкта міжнародного гуманітарного права. Спочатку полонені перебували під владою приватних осіб або вождів, а їхня доля залежала від жорстокості чи милості переможця. З розвитком договірних відносин (система викупу, картелі) та, особливо, з кодифікацією в XIX-XX ст. (Кодекс Лібера, Гаазькі та Женевські конвенції), статус полоненого було уніфіковано, оскільки він перестав

бути ворогом-злочинцем, а став військовослужбовцем, який тимчасово вибув зі строю, перебуває під захистом ворожого уряду (держави) і має конкретний перелік невід'ємних прав (на гуманне поводження, медичну допомогу, зв'язок із зовнішнім світом та гідні умови утримання). Таким чином, інститут воєнного полону забезпечив захист життя, честі та гідності особи, яка перестала брати участь у воєнних діях, незалежно від її походження чи майнового стану. Як слушно зауважує М.В.Гушко інститут полону «визначається як система договірних та звичаєвих міжнародно-правових норм, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з перебуванням військовополонених під владою супротивної сторони в міжнародному ЗК, щодо забезпечення належного захисту таких осіб» [1,с.8].

Нормативно-правовий статус військовополоненого є однією з центральних категорій міжнародного гуманітарного права. Його об'єктивна дефініція імперативно закріплена у Статті 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 року (Конвенція III). Сутність цього статусу полягає у тому, що військовополонений – це особа, яка потрапила у владу ворожої Держави, а не осіб чи військових підрозділів, які її захопили. Цей принцип підкреслює публічно-правовий характер полону та покладає відповідальність за поводження з військовополоненими безпосередньо на Державу, що тримає в полоні. Отже, відповідно до ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими правовий статус військовополонених мають наступні особи:

- 1) особовий склад збройних сил та регулярних сил, які заявляють про відданість невизнаній владі;
- 2) члени ополчення, добровольчих загонів та організованих рухів опору, які є частиною збройних сил або відповідають чотирьом умовам (командування, постійний відмітний знак, відкрите носіння зброї, дотримання законів війни);

3) цивільні особи, які працюють із військовими (кореспонденти, постачальники, екіпажі літаків, обслуговуючий персонал), за умови наявності відповідного дозволу та посвідчення;

4) члени екіпажів торговельного флоту та цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не мають більш сприятливого режиму.

5) жителі неокупованої території, які озброюються при наближенні ворога, діють відкрито і дотримуються законів війни [5].

Крім того, текст описує осіб, з якими поводяться так само, як і з військовополоненими:

1) особи, що належали до збройних сил окупованої країни і яких держава-окупант вирішила інтернувати.;

2) особи вищезазначених категорій, прийняті нейтральними державами або державами, що не воюють, і підлягають інтернуванню згідно з міжнародним правом [5].

Як зазначено у ст. 5 Конвенції «якщо з'являється сумнів, чи належать особи, які брали участь у воєнних діях і потрапили до рук супротивника, до категорій, перелічених у статті 4, то такі особи користуються захистом цієї Конвенції доти, доки їхній статус не буде визначений компетентним трибуналом»

Правовий статус військовополоненого безпосередньо залежить від статусу комбатанта та суміжних понять, оскільки саме вони визначають, на кого поширюються гарантії Женевської конвенції про поводження з військовополоненими.

Як слушно зауважує Ю.В. Стефанюк у правовій доктрині прийнято класифікувати правовий статус суб'єктів на кілька рівнів, що відображають їхні юридичні можливості та обмеження. Традиційно виділяють загальний (конституційний) статус, який встановлює універсальні та рівні основні права й обов'язки для всіх громадян держави; спеціальний (родовий) статус, що складається з особливих

(додаткових) прав і обов'язків, які визначають правове становище певних груп суб'єктів (наприклад, військовослужбовців, пенсіонерів); та індивідуальний статус, що персоніфікує юридичні можливості конкретної особи з урахуванням її унікальних характеристик (вік, професія, поточне становище) [7, с.43]. Деякі науковці, розширюючи цей підхід, також виокремлюють міжнародний правовий статус особистості (що ґрунтується на міжнародних актах), конституційний (базовий) та галузевий статуси, при цьому, залежно від ставлення до держави, розмежовують статус громадянина, іноземного громадянина та особи без громадянства.

З огляду на наведені класифікації, правовий статус військовополоненого слід розглядати як комплексний спеціальний статус, що має такі рівні:

1. *Міжнародний (спеціальний) статус* повністю визначається нормами міжнародного гуманітарного права, передусім Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими та Гаазькими конвенціями, статус встановлює універсальні права, обов'язки та гарантії захисту, незалежно від національного законодавства держави, що тримає в полоні.

2. *Родовий (спеціальний) статус*, оскільки військовополонений належить до спеціальної категорії осіб, яка відображає його правове становище як особи, яка припинила участь у бойових діях, тому, цей статус тимчасово замінює його попередній статус військовослужбовця/комбатанта.

3. *Індивідуальний статус* забезпечує врахування індивідуальних особливостей конкретного полоненого (звання, стан здоров'я, вік, стать) у процесі утримання та поводження, як це передбачено нормами міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, статус військовополоненого є спеціальним міжнародно-правовим статусом, що існує поза конституційним полем

держави, що його тримає, і формується виключно міжнародно-правовими нормами.

У рамках загально-теоретичної юриспруденції правовий статус особи розглядається як багатоаспектна, інтегративна категорія, що відображає її становище у системі правових зв'язків з державою та суспільством. Основними, невід'ємними елементами цієї конструкції є: правосуб'єктність (єдність правоздатності та дієздатності, що визначає юридичну можливість мати й здійснювати права), суб'єктивні права та свободи (міра юридично дозволеної поведінки особи), юридичні обов'язки (міра належної поведінки), законні інтереси (захищене правом прагнення до благ, що не набуло форми суб'єктивного права), а також юридична відповідальність (механізм примусу до виконання обов'язків). Ці елементи функціонують у нерозривній єдності, де держава виступає гарантом прав і свобод, обмежуючи їх лише відповідно до закону, тоді як особа, реалізуючи свої права, одночасно виконує обов'язки, забезпечуючи тим самим законність та правопорядок. Правовий статус військовополоненого є спеціальною міжнародно-правовою категорією, що інтегрує класичні елементи правового статусу особи, адаптовані до екстраординарних умов збройного конфлікту та керується нормами міжнародного гуманітарного права, передусім Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими. Правосуб'єктність військовополоненого зберігає правоздатність, але його дієздатність суттєво обмежується режимом утримання, а її активація відбувається на основі юридичного факту припинення участі у воєнних діях. Ядром статусу є суб'єктивні права, які набувають форми імперативних гарантій захисту, зокрема права на гуманне поводження, гідні умови утримання, медичну допомогу та повагу до честі й гідності, що діють без будь-якої дискримінації. Водночас правовий статус військовополоненого покладає на особу юридичні обов'язки, серед яких підкорення законам держави, що тримає в полоні (якщо вони не суперечать Женевській

конвенції про поводження з військовополоненими), та обмежений обов'язок надання інформації (лише ім'я, звання, дата народження та номер). Крім того, статус охоплює законні інтереси полоненого, найважливішим з яких є право на репатріацію (повернення на батьківщину) після закінчення бойових дій та захист прав через Державу-покровительку. Нарешті, елемент юридичної відповідальності диференціюється: військовополонений не підлягає покаранню лише за факт участі у війні (якщо він був законним комбатантом), але несе дисциплінарну відповідальність за порушення режиму табору та кримінальну відповідальність за скоєння воєнних злочинів. Таким чином, статус військовополоненого є захисним механізмом, який балансує інтереси воюючих сторін із невід'ємним правом людини на гідність і життя.

1.3. Теоретичні засади правового механізму захисту прав військовополонених

Правовий механізм захисту прав є однією з ключових категорій сучасної юриспруденції, що охоплює системну сукупність юридичних засобів, інститутів та процедур, спрямованих на відновлення порушеного права, попередження його подальшого порушення та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. У науковому дискурсі його розглядають не просто як набір норм, а як динамічну, інтегративну систему, здатну забезпечити реалізацію конституційного принципу верховенства права та гарантувати ефективний захист індивідуальних та колективних прав і свобод. Поняття правового механізму захисту прав детермінується його функціональним призначенням, яке полягає у забезпеченні юридичної можливості та

фактичної реальності відновлення соціальної справедливості та правопорядку.

Як підкреслює А.В. Борейко «юридичний механізм захисту є сукупністю певних засобів, способів і форм захисту прав людини. Адже неможливо розробити один спосіб чи форму захисту, які б розповсюджували свою дію на всі випадки порушення прав і свобод, тому законодавство має передбачати можливість реалізації цього механізму щодо всіх випадків, які потребують захисту» [9, с. 59].

Це комплексне явище, що включає нормативно-правову основу, правозастосовну практику та діяльність уповноважених органів. Він є вторинним по відношенню до загального механізму правового регулювання і активується, як правило, у випадках виникнення правового конфлікту або загрози порушення суб'єктивного права. Його ефективність прямо залежить від якості законодавства, незалежності судової влади та рівня правосвідомості суспільства.

Структура правового механізму захисту прав являє собою інтегровану, взаємопов'язану ієрархію елементів, які в сукупності забезпечують його цілісність та функціональну ефективність, охоплюючи чотири ключові компоненти:

1. Нормативно-правова база, що охоплює сукупність конституційних, міжнародних, галузевих та підзаконних актів, які встановлюють перелік прав, визначають форми, способи та процедури їхнього захисту (наприклад, норми процесуальних кодексів).

2. Суб'єкти захисту, які включають як уповноважені державні органи, так і недержавні інститути та безпосередньо носіїв прав, що здійснюють самозахист

3. Форми та способи захисту, де форми поділяються на юрисдикційну та неюрисдикційну (самозахист, медіація), а способи є конкретними юридичними інструментами, передбаченими законом.

4. Юридичні процедури та процеси, які визначають встановлену законом послідовність дій суб'єктів, спрямовану на реалізацію обраного способу захисту, забезпечуючи таким чином повне відновлення порушеного правового стану.

Виходячи із загальнотеоретичного підходу до розуміння правового механізму як системи юридичних засобів, правовий механізм захисту прав військовополонених є спеціальною міжнародно-правовою конструкцією – інтегрованою системою юридичних засобів та методів, спрямованих на забезпечення повної реалізації, охорони та відновлення особливого правового статусу цих осіб в екстраординарних умовах збройного конфлікту.

Структурно механізм захисту складається з чотирьох взаємопов'язаних елементів:

- 1) нормативна основа (регулятивний елемент) включає сукупність норм, що закріплюють права та обов'язки сторін збройного конфлікту;
- 2) організаційно-інституційний елемент представлений суб'єктами захисту, що здійснюють контроль та посередництво;
- 3) правозастосовний елемент охоплює діяльність щодо безпосередньої реалізації прав полонених;
- 4) процедурно-юрисдикційний елемент включає процедури відновлення порушених прав та механізми притягнення до відповідальності за порушення прав та інтересів військовополонених, забезпечуючи тим самим переведення нормативності захисту в його практичну ефективність.

У межах даного підрозділу основна увага зосереджена на нормативній складовій (регулятивному елементі) правового механізму захисту прав військовополонених. При цьому, інші структурні елементи (зокрема, організаційно-інституційний, правозастосовний та процедурно-юрисдикційний) будуть детально досліджені у Розділі 2 кваліфікаційної роботи, де буде здійснено аналіз їхнього

функціонування та взаємодії у практичному забезпеченні прав військовополонених.

Правовий механізм захисту прав військовополонених – це інтегрована і багатоджерельна система міжнародних нормативно-правових актів, які встановлюють обов'язкові стандарти поведінки і захисту прав військовополонених та орієнтуються на загальні міжнародні стандарти прав людини, що «встановлюють зобов'язання для країн-учасників правовідносин, перелік основних прав і свобод, визначають їхній основний зміст та називають умови, що формують механізм користування правами та свободами» [10, с. 399].

Ключове місце у цій системі посідають норми міжнародного гуманітарного права, центральними серед яких є Женевські конвенції (зокрема Женевська конвенція про поведінку з військовополоненими 1949 р.) та Додаткові протоколи до них, які деталізують і розширюють обсяг захисту прав військовополонених. Водночас, права військовополонених опосередковано захищаються ширшим масивом універсальних документів про права людини, які слугують базою для мінімальних стандартів поведінки:

1. Фундаментальні документи ООН: Статут Організації Об'єднаних Націй (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання та Резолюцій Організації Об'єднаних Націй (наприклад, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1979 р. «Захист прав осіб, які перебувають у полоні», Резолюція Ради Безпеки ООН № 1265 від 17.09.1999 р. «Про захист цивільного населення в умовах збройних конфліктів», Резолюція Ради Безпеки ООН № 1674 від 28.004.2006 р. «Про захист цивільного населення під час збройних конфліктів», Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 62/147 від 18.12.2007 р. «Статус міжнародного комітету Червоного Хреста як

спостерігач у роботі Генеральної Асамблеї ООН», Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 62/63 від 06.12.2007 р. «Захист та допомога жертвам насильства та експлуатації збройних конфліктів та інших надзвичайних ситуацій» та ін.).

2. Регіональні та специфічні акти: Європейська конвенція з прав людини (1950 р.).

3. Документи, що захищають вразливі групи військовополонених: Декларація Організації Об'єднаних Націй про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів (1974 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) і Факультативний протокол до неї та ін.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року є центральним та найбільш деталізованим міжнародно-правовим актом, що становить основу спеціального режиму захисту осіб, які потрапили у полон під час міжнародного збройного конфлікту. Структурно та змістовно Конвенція охоплює всі аспекти правового становища військовополонених від моменту захоплення до остаточної репатріації. Конвенція починається із загальних положень, які встановлюють сферу її застосування, визначають статус військовополоненого (комбатанта) і закріплюють фундаментальний обов'язок гуманного поводження з ними за будь-яких обставин [5].

Ключовим розділом є правовий режим полону, який деталізує умови інтернування військовополонених, встановлюючи вимоги до місць утримання (харчування, житло, одяг), санітарно-медичного забезпечення та організації праці. Конвенція чітко розмежовує кримінальні й дисциплінарні санкції, які можуть бути застосовані до полонених, гарантуючи їм право на справедливий судовий розгляд та забороняючи подвійне покарання за один і той самий проступок. Значна увага приділяється закінченню перебування в полоні, яке включає

порядок звільнення, репатріації, а також особливі умови для поранених та хворих військовополонених [5].

Крім того, Конвенція передбачає важливі інституційні механізми захисту, зокрема, положення щодо створення Інформаційного бюро та Товариств допомоги військовополоненим, головною функцією яких є забезпечення зв'язку полонених із зовнішнім світом, передача інформації та сприяння наданню матеріальної допомоги. Завершується документ положеннями, що визначають порядок виконання Конвенції, включаючи роль Держав-покровительок та обов'язок сторін конфлікту вживати заходів для припинення порушень та покарання винних. Таким чином, Конвенція є всеосяжним юридичним кодексом, що гарантує честь, гідність та безпеку військовополонених [5].

Як слушно зауважують Кравцова М.О. та Дацюк Т.К., основними принципами міжнародного гуманітарного права якими керується механізм захисту прав військовополонених є: «принцип гуманності полягає в тому, що військовополонені мають бути поважні як люди та захищені від будь-яких форм жорстокості та небезпеки для їхнього життя та здоров'я; принцип відсутності дискримінації передбачає, що всі військовополонені мають однакові права та не можуть бути дискриміновані за будь якою ознакою, такою як національність, расу, релігію або стать; принцип взаємності передбачає, що кожна держава-учасниця має захищати військовополонених, які перебувають на її території, незалежно від того, до якої сторони конфлікту вони належать» [10, с.400]. Погоджуючись із думкою авторів, зауважимо, що у межах нормативно-правового елемента механізму захисту прав військовополонених, зазначені принципи міжнародного гуманітарного права мають фундаментальне значення, оскільки вони є визначальними ідеологічними засадами, на яких побудовані конкретні норми Женевської конвенції про поводження з військовополоненими та інших міжнародних актів, адже, вони трансформують етичні вимоги в

обов'язкові юридичні норми. Так, принцип гуманності є наріжним каменем усього захисного режиму, оскільки, безпосередньо формує зміст суб'єктивних прав військовополонених, вимагаючи, щоб до них ставилися з повагою як до людей і захищали від будь-яких форм жорстокості, каліцтва та небезпеки для життя чи здоров'я. У нормативній площині це виливається у конкретні юридичні норми, що регламентують гідні умови утримання (житло, харчування, медичне забезпечення) та заборону застосування тортур, медичних експериментів чи будь-яких актів насильства, як це закріплено у відповідних статтях Конвенції. У свою чергу, принцип відсутності дискримінації забезпечує рівність усіх військовополонених перед правом, незалежно від їхніх ознак (національності, раси, релігії, статі тощо). Зокрема, у нормативній складовій він діє як заборонна норма, гарантуючи, що всі полонені отримують однаковий мінімальний стандарт захисту, запобігає вибіркового застосуванню захисних норм, що було історичною проблемою (наприклад, у Другу світову війну), і є гарантом універсальності застосування Міжнародного гуманітарного права. Застосування принципу взаємності передбачає, що хоча взаємність у міжнародному гуманітарному праві відіграє обмежену роль (гуманітарні норми застосовуються незалежно від дій супротивника), у контексті захисту військовополонених він має значення як базовий стимул дотримання Конвенції. Юридично принцип взаємності виражається у зобов'язанні кожної держави-учасниці захищати полонених, які перебувають на її території, незалежно від їхньої належності до ворожої сторони. Це зміцнює правовий механізм, підтверджуючи, що захист є двостороннім юридичним обов'язком, а не актом милості, що сприяє стійкості та універсальному застосуванню Конвенції.

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

2.1. Інституційні механізми контролю та забезпечення прав військовополонених

Ефективний захист прав військовополонених в умовах міжнародного збройного конфлікту є імперативною вимогою сучасного міжнародного гуманітарного права та ключовим індикатором дотримання принципів гуманізму. Правовий статус військовополоненого детально регламентовано Третьою Женевською конвенцією 1949 року, яка не лише встановлює мінімальні стандарти поведінки, але й передбачає систему нагляду та контролю за їх реалізацією [5]. У цьому контексті міжнародні інституційні механізми набувають вирішального значення, оскільки вони виступають гарантами імплементації договірних норм та запобігання порушенням прав осіб, які *per definitionem* перебувають у найбільшій залежності від держави, що їх тримає. Відтак, подальше дослідження має на меті аналіз ролі, повноважень та функціональної взаємодії ключових міжнародних суб'єктів, зокрема Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) як центрального, нейтрального та незалежного органу, уповноваженого на регулярні відвідування місць інтернування та обмін інформацією, а також Держав-Покровительок та Організації Об'єднаних Націй (ООН), для встановлення комплексної картини їхнього внеску у забезпечення прав військовополонених в умовах актуальних збройних конфліктів, що розгортаються, зокрема, і через агресію з боку росії.

Система Організації Об'єднаних Націй (ООН) оперує комплексною дворівневою структурою для моніторингу та забезпечення

універсального дотримання прав людини, що охоплює як політико-статутні, так і договірно-правові механізми [19]. Центральну координуючу роль у цій архітектурі виконує Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ), яке надає технічну та адміністративну підтримку.

Статутні механізми, засновані на Статуті ООН, включають Раду з прав людини та її Спеціальні процедури. Рада з прав людини є основним міжурядовим органом, що складається з 47 обраних держав-членів і функціонує як ключовий форум для сприяння загальній повазі прав людини. Її мандат передбачає проведення Універсального періодичного огляду (УПО) виконання зобов'язань кожною державою-членом, надання рекомендацій Генеральній Асамблеї та оперативне реагування на надзвичайні ситуації з правами людини. Спеціальні процедури, представлені незалежними експертами (спеціальними доповідачами або робочими групами), є цільовими механізмами, мандати яких охоплюють як ситуації в окремих країнах, так і тематичні питання, зокрема катування. Експерти виконують функції розслідування, розгляду скарг та публічного звітування перед Радою з прав людини, слугуючи важливим інструментом раннього попередження про порушення.

Наприклад, у своєму зверненні до Ради з прав людини щодо України від 01.04.2025 р. Верховний комісар ООН з прав людини Фолькер Тюрк займає жорстку правозахисну позицію, кваліфікуючи дії росії щодо військовополонених як грубе та систематичне порушення норм міжнародного гуманітарного права. Зокрема, висловлює глибоку стурбованість критичним зростанням кількості позасудових страт українських військовослужбовців, задокументованими фактами катувань, сексуального насильства та нелюдських умов тримання, що відбуваються в атмосфері тотальної дегуманізації та безкарності. Особливий акцент робиться на нелегітимності кримінального переслідування полонених за участь у бойових діях під виглядом

боротьби з тероризмом, оскільки це суперечить міжнародним стандартам, згідно з якими комбатанти наділені імунітетом від судочинства за законні акти війни. Комісар резюмує, що негайне припинення насильства та повне повернення всіх військовополонених є фундаментальними передумовами для досягнення сталого миру, заснованого на верховенстві права та повазі до людської гідності [20].

Договірні механізми складаються з незалежних експертів і створені відповідно до восьми основних юридично обов'язкових міжнародних договорів про права людини (наприклад, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Конвенції проти катувань). Ці органи, зокрема Комітет з прав людини та Комітет проти катувань, здійснюють контроль за виконанням державами-учасницями своїх зобов'язань шляхом вивчення звітів держав та, у деяких випадках, розгляду індивідуальних скарг. Їхня діяльність забезпечує необхідний юридичний нагляд та гармонізацію методів роботи з метою підтримки правових стандартів, закріплених у Міжнародному законопроекті про права людини [19].

Отже, двоскладова система забезпечує політичну відповідальність, оперативність та цільове розслідування (спеціальні процедури) та правову експертизу (договірні органи). У контексті захисту прав вразливих груп, зокрема військовополонених, механізми, які фокусуються на забороні катувань та нелюдського поводження (Комітет проти катувань та відповідний Спеціальний доповідач), набувають критичного значення для моніторингу та контролю за дотриманням фундаментальних норм міжнародного права [18].

Особливе місце у забезпеченні прав військовополонених посідають міжнародні судові та квазісудові органи. Вони відіграють критичну роль у верифікації порушень міжнародного гуманітарного права, встановленні індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності, скоєні щодо

військовополонених, а також у формуванні прецедентного права. Серед них виділяється Міжнародний кримінальний суд (МКС) та інші міжнародні трибунали, чия діяльність спрямована на подолання безкарності та підтвердження незворотності покарання за найтяжчі порушення прав людини. Зокрема, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виконує юрисдикційну функцію, розглядаючи справи про порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї. Із моменту початку конфлікту на Сході України у 2014 році, а особливо після повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, юрисдикція Суду була активована для документування та оцінки систематичних та масових порушень прав людини, спричинених діями рф.

Україна порушила перед ЄСПЛ питання про порушення широкого спектра конвенційних прав, що включають право на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), а також повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8). Особливе значення має застосування Судом термінових тимчасових (забезпечувальних) заходів відповідно до статті 39 Регламенту. Ці заходи застосовуються виключно за умови неминучого ризику завдання непоправної шкоди. У відповідь на запит України, ЄСПЛ 1 березня 2022 року ухвалив рішення про зобов'язання рф утримуватися від військових нападів на цивільне населення та об'єкти, що перебувають під спеціальною охороною міжнародного гуманітарного права.

Правова колізія та зобов'язання: Ухвалене рішення ЄСПЛ є юридично обов'язковим для рф як сторони Конвенції. Невиконання рф цих тимчасових заходів, незважаючи на її заяви про вихід із Ради Європи та денонсацію Конвенції, слугує додатковою підставою для встановлення її міжнародно-правової відповідальності в межах майбутнього розгляду міждержавної справи «Україна проти росії» по

суті. Як зазначають правознавці, юрисдикція ЄСПЛ щодо РФ зберігається щодо всіх зобов'язань та рішень, ухвалених до її офіційного припинення членства у Раді Європи та денонсації Конвенції, що підкреслює триваючий характер відповідальності за порушення прав людини в період агресії. Наприклад, у межах історичного рішення у міждержавній справі «Україна та Нідерланди проти Росії», оголошеного 9 липня 2025 року, Європейський суд з прав людини юридично закріпив факт масштабної адміністративної практики порушення прав військовополонених з боку держави-агресора, кваліфікувавши ці дії за статтями 2, 3 та 4 Конвенції. Суд встановив, що російська федерація та підконтрольні їй формування з 2014 року і впродовж повномасштабного вторгнення систематично здійснювали позасудові страти, застосовували тортури, сексуальне насильство та створювали нелюдські умови тримання, а також використовували примусову працю полонених військовослужбовців. Особливу увагу в рішенні приділено відсутності ефективного розслідування цих злочинів з боку РФ, що свідчить про схвалення такої політики на рівні вищого державного керівництва. У підсумку ЄСПЛ не лише визнав Росію відповідальною за ці кричущі порушення міжнародного гуманітарного права, а й зобов'язав її негайно звільнити всіх осіб, позбавлених свободи з порушенням встановлених гарантій, заклавши правовий фундамент для майбутнього механізму компенсацій та притягнення винних до відповідальності [2].

Міжнародний суд ООН (МС ООН) є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй, пріоритетом якого є підтримання міжнародного миру та безпеки шляхом мирного залагодження міжнародних суперечок відповідно до принципів справедливості та міжнародного права. Важливою особливістю статусу МС ООН є принцип невтручання у внутрішню компетенцію держав та необхідність обов'язкової згоди держав на розгляд спору. Зокрема, у межах провадження в Міжнародному суді ООН, ініційованого у 2017 році,

розглядається справа щодо порушення росією зобов'язань за Міжнародними конвенціями про боротьбу з фінансуванням тероризму та про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, що охоплює період агресії з 2014 року. Суд офіційно визнав свою юрисдикцію для розгляду справи по суті, прийнявши до уваги факти надання державою-агресором зброї та підтримки незаконним формуванням на Сході України, що призвело до катастрофи рейсу МН17 та обстрілів мирного населення у Маріуполі, Краматорську й Волновасі. Академічний аналіз справи свідчить про глибоку стурбованість Суду ескалацією конфлікту та масовими людськими стражданнями, а також системною політикою дискримінації української та кримськотатарської громад в окупованому Криму, включаючи заборону Меджлісу та обмеження мовних прав. Це рішення є ключовим етапом у процесі юридичної кваліфікації дій росії як таких, що підривають засади міжнародного правопорядку та колективної безпеки [22].

Практика встановлення юрисдикції МС ООН передбачає три ключові механізми надання такої згоди:

1. Односторонні заяви про визнання юрисдикції («optional clause»), які Україна та рф не подали в абсолютному обсязі.
2. Визнання юрисдикції «ad hoc» на основі спеціальної угоди між сторонами для розгляду конкретного спору, що є малореалістичним у конфлікті за участю рф.
3. Конвенціональний спосіб, що ґрунтується на положеннях чинних міжнародних договорів, які спеціально передбачають юрисдикцію Суду щодо тлумачення, застосування або виконання цих договорів.

Саме конвенціональний спосіб виявився найбільш реалістичним шляхом для України. Наслідуючи практику звернення на підставі Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Україна ініціювала

провадження, використавши положення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Це звернення має унікальний характер, оскільки Україна порушила справу проти рф, ґрунтуючись на тому, що рф неправомірно маніпулює конвенційним поняттям «геноциду» для виправдання своєї військової агресії, заявляючи про нібито необхідність запобігання «геноциду» російськомовного населення на Донбасі. Україна обґрунтувала у позові, що факт геноциду був відсутній, і, відповідно, російська агресія є порушенням Конвенції. Крім того, українська сторона зазначила, що сама рф може планувати акти геноциду в Україні, і вимагає від МС ООН зобов'язати агресора надати гарантії неповторення незаконних дій, включно із застосуванням сили, та повністю відшкодувати завдану шкоду. Таким чином, МС ООН виступає інституційним інструментом для юридичної дискредитації агресивних дій держави-агресора, що базуються на неправомірному тлумаченні норм міжнародного права.

Міжнародний кримінальний суд (МКС), що базується у Гаазі, є постійно діючим міжнародним судовим органом, ключовою функцією якого є індивідуальна кримінальна відповідальність за вчинення міжнародних злочинів. На відміну від Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй, який вирішує міждержавні спори, МКС притягує до відповідальності конкретних осіб, а не держави. Юрисдикція Суду поширюється на держави, які ратифікували Римський статут або спеціально визнали його юрисдикцію.

Як підкреслюють К.О. Гроховська, А.В. Котляр, В.О. Шульга, Міжнародний кримінальний суд відіграє ключову роль у забезпеченні міжнародно-правової відповідальності за найтяжчі злочини, вчинені на території України в умовах збройної агресії рф. Визнання Україною юрисдикції Суду на підставі декларацій *ad hoc* та подальша ратифікація Римського статуту створили правові підстави для розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, що мають системний і

масштабний характер. Діяльність МКС спрямована на подолання безкарності, фіксацію міжнародних злочинів та індивідуалізацію кримінальної відповідальності вищого військово-політичного керівництва держави-агресора, що має фундаментальне значення для відновлення справедливості та захисту прав жертв збройного конфлікту [23].

Водночас роль Міжнародного кримінального суду для України полягає не лише у здійсненні кримінального переслідування, а й у зміцненні національної системи правосуддя через реалізацію принципу комплементарності. Співпраця з МКС стимулює імплементацію норм міжнародного кримінального та гуманітарного права у внутрішнє законодавство, удосконалення механізмів документування злочинів та підвищення інституційної спроможності правоохоронних органів. У стратегічній перспективі діяльність Суду сприяє міжнародній консолідації у підтримці України, формуванню доказової бази для майбутніх судових процесів і створенню правових передумов для притягнення винних осіб до відповідальності незалежно від їхнього статусу, що є важливим елементом післявоєнного правосуддя та гарантією недопущення повторення агресії. Також, Міжнародний кримінальний суд забезпечує захист прав військовополонених шляхом розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у жорстокому поводженні, катуваннях, нелюдському поводженні та інших серйозних порушеннях Женевських конвенцій, що кваліфікуються як воєнні злочини відповідно до Римського статуту.

Таким чином, інституційні механізми контролю та забезпечення прав військовополонених формують багаторівневу й взаємопов'язану систему міжнародно-правових гарантій, яка поєднує превентивні, моніторингові та юрисдикційні інструменти реагування на порушення міжнародного гуманітарного права. Аналіз діяльності Організації Об'єднаних Націй, її статутних і договірних органів, а також

міжнародних судових інституцій засвідчує, що захист прав військовополонених здійснюється як шляхом політико-правового тиску, документування та публічного засудження порушень, так і через встановлення міжнародно-правової та індивідуальної кримінальної відповідальності винних осіб. Особливого значення в умовах збройної агресії російської федерації проти України набуває узгоджена дія Європейського суду з прав людини, Міжнародного суду ООН та Міжнародного кримінального суду, яка спрямована на подолання безкарності, юридичну кваліфікацію системних порушень та формування доказової бази для післявоєнного правосуддя. У сукупності ці механізми не лише забезпечують мінімальні стандарти захисту військовополонених, а й виконують функцію стримування майбутніх злочинів, утверджуючи принцип верховенства права та невідворотності відповідальності у міжнародних збройних конфліктах.

2.3. Проблеми та напрями вдосконалення правового механізму захисту прав військовополонених

Заступниця керівника Офісу Президента України, І.Верещук, посилаючись на дані Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, оприлюднила актуалізовані відомості щодо кількості українських громадян, утримуваних у неволі. Згідно з наданою інформацією, станом на 01.05.2025 р., підтверджено факт перебування у полоні росії близько 8 тисяч українських військовослужбовців. Водночас, ключовою особливістю обмінних процесів є регулярне повернення осіб, чиє перебування у полоні росія офіційно не верифікувала. Посадовиця зазначила, що цей факт створює певний «люфт» у межах 10–20%, коли держава-агресор, попри відсутність офіційного підтвердження статусу військовополоненого, здійснює їхню

передачу українській стороні. Ця обставина, як підкреслюється, слугує значним джерелом надії для родин тих військових, які наразі мають статус «зниклих безвісти». Крім того, наголошено, що у неволі росії також перебувають 2 тисячі підтверджених цивільних громадян України [11].

З початку повномасштабного вторгнення (лютий 2022 року) і до кінця травня 2025 року включно, Україна здійснила 65 операцій з обміну військовополоненими, у результаті яких із неволі росії було звільнено 5757 осіб, згідно з даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими. Цей процес демонструє чітку, хоча й нерівномірну, динаміку, яка відображає інтенсивність переговорних процесів та оперативну діяльність у різні періоди конфлікту:

1. 2022 рік: Зафіксовано 35 обмінів, в ході яких повернуто 1596 осіб. Найбільш резонансною подією став обмін 21 вересня, коли було звільнено 215 військових, включаючи 188 бійців "Азову".

2. 2023 рік: Проведено 13 обмінів, звільнено 1002 особи. Найчисленніші операції (по 130 військових) відбулися 7 березня та 16 квітня.

3. 2024 рік: Відбулося 11 обмінів, повернуто 1352 особи. Найбільший обмін цього року, що охопив 230 осіб (військових та цивільних), зафіксовано 3 січня.

4. 2025 рік (до травня включно): Проведено 6 обмінів, звільнено 1802 особи. Цей період ознаменувався наймасштабнішою операцією за весь час повномасштабної війни (23–25 травня), в результаті якої за формулою «1000 на 1000» було звільнено велику кількість військовослужбовців та 120 цивільних осіб.

Обмінний процес характеризується високою чутливістю та системним блокуванням росією принципу «всіх на всіх», а також затягуванням повернення вразливих категорій полонених, таких як поранені, жінки та цивільні особи. Примусове утримання цивільних осіб

є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, що доповнюється документованими випадками нелюдського поводження, катувань, відмови у медичній допомозі та свавільних страт українських військових, як це підтверджується свідченнями звільнених, зокрема Нарімана Джеляла, перед ООН [12].

Незважаючи на ці перешкоди, Україна підтверджує незмінність пріоритету української сторони щодо продовження обмінів з фокусом на звільненні важкохворих та важкопоранених захисників, підкреслюючи, що процес триватиме до повного повернення всіх громадян.

На прикладі такої групи військовополонених, як жінки, утримання представниками російських збройних сил та правоохоронних органів українських жінок-полонених в умовах повномасштабного вторгнення РФ після початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. розкриє порушення їх прав, що кваліфікуються як серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, включаючи норми Третьої Женевської конвенції (ЖК III) та Додаткового протоколу I до неї, зокрема щодо: 1) гендерно-чутливих вимог до поводження – систематичне невиконання ст. 14 та ст. 76 ЖК IV, які вимагають окремого утримання жінок від чоловіків, забезпечення окремих санітарних та гігієнічних умов, а також особливого захисту від будь-яких форм сексуального насильства та приниження; 2) заборони тортур та нелюдського поводження – документовані факти психологічного тиску, морального та фізичного насильства, що є прямим порушенням ст. 13 ЖК III та ст. 3, що міститься у всіх Женевських конвенціях; 3) забезпечення медичної допомоги – ігнорування потреби у специфічній медичній допомозі, необхідній з огляду на стать та фізіологічні особливості, що суперечить ст. 30 ЖК III; 4) права на повагу до честі та гідності: систематичне застосування принижень та погроз, які порушують фундаментальний принцип гуманного поводження, закріплений у ст. 13 ЖК III [5].

Аналіз ситуації із затриманням українських жінок під час збройного конфлікту свідчить про наявність значної їхньої частки у полоні РФ, хоча точна верифікована кількість та персональні дані полонених жінок залишаються невідомими, оцінки державних органів та правозахисних організацій вказують на чисельність у кількості осіб, що становить приблизно одну четверту від загальної кількості полонених чоловіків (співвідношення 1:3,4).

Як підкреслює А.О. Гавловська правовий статус затриманих жінок є неоднорідним, що вимагає класифікації відповідно до норм міжнародного гуманітарного права [13].

Можна виокремити три основні групи:

1. Жінки-військовополонені, які є членами Збройних Сил, добровольчих батальйонів або сил територіальної оборони, і які мають право на статус військовополоненого згідно з Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими.

2. Жінки, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, їхнє затримання та інтернування, за винятком суворо визначених обставин, є порушенням Четвертої Женевської конвенції та може кваліфікуватися як воєнний злочин.

3. Категорія жінок, що потребує індивідуальної перевірки для встановлення відповідності критеріям комбатанта чи цивільної особи.

Формальні ознаки затримання, виявлені в результаті опитувань звільнених жінок-військовополонених, демонструють порушення гуманітарного права, особливо щодо цивільних осіб. Жінки-цивільні затримувалися за такі дії, як: активна проукраїнська громадська позиція, участь у мітингах, виконання функцій журналістів, а також через сімейні зв'язки з військовослужбовцями ЗСУ або українськими правоохоронцями. Інші категорії жінок (депутати місцевих рад, директори шкіл, лікарі, працівники критичної інфраструктури, правоохоронці та волонтери) затримувалися як з метою схилення до

співпраці з окупаційною владою, так і через їхню професійну діяльність. Окремої уваги заслуговують випадки затримання жінок, які мають значні проблеми зі здоров'ям, включаючи вагітних, що вимагає негайного застосування до них спеціальних гуманітарних гарантій та включення їх до обмінних списків [14].

Аналіз наративів, що їх артикулюють представники російських окупаційних військ та окупаційної адміністрації для обґрунтування затримання та утримання українських жінок, виявляє систему квазіправових та політично мотивованих звинувачень, що не відповідають нормам міжнародного гуманітарного права. Зокрема, їх можна класифікувати за такими ключовими категоріями:

Звинувачення у Нелояльності та Саботажі: Як підстави для затримання часто висувається «небажання співпрацювати» з окупаційною владою. Ця категорія є надзвичайно широкою і слугує інструментом для придушення будь-якого мирного опору або відмови від надання допомоги ворожій адміністрації.

1. *Діяльність, пов'язана з підтримкою національної оборони.* Значна частина звинувачень стосується інкримінування діяльності, що нібито є частиною військової або розвідувальної роботи України, сюди включається «навідництво», «шпигунство», «співпраця з Збройними Силами України (ЗСУ)» та «проведення диверсій». Такі формулювання часто застосовуються для легітимізації захоплення цивільних осіб як «політичних заручників» або «комбатантів» без належного процесуального підтвердження їхнього статусу.

2. *Переслідування за професійну та громадянську позицію.* Зафіксовано випадки затримань жінок за здійснення своєї професійної діяльності, яка тлумачиться як ворожа. Прикладом є звинувачення у «проведенні дистанційних занять для учнів» - за викладання української навчальної програми, що розглядається окупантами як ідеологічний спротив.

3. *Специфічні військові звинувачення.* Твердження про «виконання бойового завдання снайпера» або інших військових функцій.

У контексті відсутності належного доступу міжнародних моніторингових місій, такі заяви є інструментом дегуманізації та виправдання жорсткого поводження.

Слід підкреслити, що затримання цивільних осіб (за винятком випадків, суворо передбачених Четвертою Женевською конвенцією, як-от інтернування з міркувань безпеки) та непідтверджене утримання військовослужбовців на підставі політично мотивованих звинувачень становить систематичне порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Аналіз свідчень українських жінок, які пережили полон, дає змогу виявити систематичний і багаторівневий характер порушень їхніх прав, що кваліфікуються як воєнні злочини та злочини проти людяності відповідно до норм міжнародного кримінального права та Женевських конвенцій. Ці порушення охоплюють декілька ключових форм. Насамперед, зафіксовані найтяжчі злочини сексуального та гендерного насильства, що є прямим порушенням статей 13 та 27 Женевських конвенцій і кваліфікується як воєнний злочин. Зокрема, свідчення включають факти гвалтування, примусового роздягання, примусових оглядів у присутності чоловіків та знущання зі статевих органів, що являє собою навмисне використання сексуальності як засобу тортур та приниження гідності. Другою формою є застосування фізичних та психологічних тортур, що виявлялося у загальному нелюдському поводженні, що суперечить ст. 13 та 17 Третьої Женевської конвенції (ЖК III), включно з утриманням у неприйнятних, антисанітарних умовах, психологічним тиском, погрозами, а також примусом до співу російського гімну та скандування ворожих гасел, що має на меті повне придушення волі полоненого. Третім критичним порушенням є неналежне медичне обслуговування, яке порушує ст. 30 ЖК III. Таке

порушення проявилось у систематичній відмові або мінімальному наданні допомоги, навіть вагітним жінкам, ігноруванні тяжких станів, відсутності необхідних медикаментів та утриманні разом із носіями небезпечних інфекційних хвороб (туберкульоз, СНІД), що створювало пряму загрозу життю. Четвертою формою є неправомірні умови утримання та змішування категорій осіб, що є порушенням ст. 17, 25 ЖК III та ст. 85 ЖК IV, оскільки цивільні особи утримувалися разом із військовими, а також спільно з кримінальними злочинцями, засудженими за тяжкі статті, що призводило до додаткового психологічного травмування та небезпеки для життя. П'ята форма стосується дискримінації та приниження гідності, які суперечать ст. 13 ЖК III та ст. 27 ЖК IV, що включало мовну дискримінацію (заборона української мови), використання образливих ярликів («укропка»), а також постійний психологічний тиск, що призводив до «згасання особистості». Нарешті, має місце порушення процесуальних прав, зокрема відсутність права на захист та відмова у прийнятті заяв на зустріч із рідними, що є порушенням судових гарантій, передбачених ст. 104–108 ЖК III [15].

Як зауважує А.Гавловська, «утримання жінок-полонених російськими військами та спецслужбами (в т.ч. і різними озброєними угрупованнями) здійснюється у наступних формах: 1) «на підвалі» - на території та в приміщеннях правоохоронних органів та інших приміщення пристосованих російськими окупаційними військами під утримання полонених (школах, фабриках, складах тощо); 2) у колоніях та слідчих ізоляторах; 3) на території РФ та Республіки Білорусь, т.з. ЛДНР, окупованого Криму; 4) у фільтраційних таборах; 5) у польових таборах окупаційних військ; 6) у громадських приміщеннях, де примусово утримувалися всі мешканці населеного пункту (наприклад, с. Ягідне Чернігівської обл., лютий-березень 2022 р.)» [13].

Слід також, підкреслити, що Умови утримання українських жінок-військовополонених та цивільних заручниць, які перебувають під контролем російських збройних сил та правоохоронних органів, кардинально не відповідають імперативним вимогам міжнародного гуманітарного права (МГП), встановленим, зокрема, Третьою (ЖК III) та Четвертою (ЖК IV) Женевськими конвенціями, становлячи множинні воєнні злочини. Фіксується ігнорування гендерно-специфічних вимог (ст. 14, 25, 29 ЖК III) через відсутність диференціації умов утримання жінок та чоловіків, розміщення у приміщеннях, що перевищує санітарні норми (скупчення до 10 осіб у камерах для 2–3), та розміщення по кілька осіб на одному спальному місці або на підлозі, що призводить до хронічного недосипання. Катастрофічною є відсутність засобів гігієни та можливості гігієнічного догляду, що супроводжується примусовими та принизливими актами, як-от обрізання або гоління волосся. Крім того, порушуються базові потреби: обмежений час на фізіологічні потреби, недостатнє забезпечення якісною їжею та питною водою, примушення до вживання їжі із забрудненого посуду та відсутність доступу до гарячої води. Умови погіршуються утриманням у холодних приміщеннях та застосуванням цілодобового штучного освітлення, що є формою психологічного тиску. Системною є ненадання належної медичної допомоги (ст. 30 ЖК III), навіть у випадках вагітності та тяжких захворювань. Безпека жінок-полонених також прямо порушується через утримання в одному приміщенні разом із чоловіками, а також розташування місць інтернування поруч з військовими об'єктами росії (наприклад, артилерією), що наражає їх на небезпеку під час бойових дій. Найбільш серйозні порушення стосуються застосування тортур та психологічного насилля (ст. 13 ЖК III). Це охоплює фізичне побиття, сексуальне насильство, погрози страти, катування електричним струмом, а також психологічний терор, такий як примус слухати звуки катувань інших полонених та змушення до співу гімну росії. Окремо

виділяється примусове оголення жінок у присутності чоловіків, що є формою сексуального приниження. Затримані жінки піддаються систематичним допитам, часто під тиском. росія також грубо порушує права на комунікацію (ст. 70, 71 ЖК III) через конфіскацію засобів зв'язку, відсутність можливості зателефонувати чи написати рідним, а також приховування факту затримання та місця утримання. Додатковими порушеннями є відбирання біометричних даних (фото, відбитки пальців, ДНК) без згоди, вимога спілкуватися виключно російською мовою та примушення до запису пропагандистських відеозвернень. Життєво важливим порушенням є відмова представникам міжнародних організацій (зокрема МКЧХ) у доступі до ув'язнених жінок (ст. 126 ЖК III). Нарешті, переміщення та перевезення полонених здійснюється в неналежних та негуманних умовах (у кузовах вантажних машин, переповнених автобусах, із зав'язаними очима та щільно зв'язаними руками), що також кваліфікується як нелюдське поводження [16].

Однією з найбільш кричущих та системних форм порушення прав українських військовополонених з боку росії є інституціоналізація політично вмотивованих судових процесів. Ці дії грубо ігнорують ключовий принцип міжнародного гуманітарного права, а саме юридичний імунітет комбатантів (ст. 87–108 Третьої Женевської конвенції, ЖК III), який гарантує, що військовослужбовці не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності виключно за участь у бойових діях на захист своєї держави. Сама наявність таких судових рішень у росії та на тимчасово окупованих територіях є фундаментальним порушенням міжнародних зобов'язань.

З початку повномасштабного вторгнення (лютий 2022 р.) зафіксовано масове засудження українських захисників, яке, за даними українських прокурорів, охоплює щонайменше 311 військовополонених (станом на кінець 2024 року), включаючи вирoki, винесені незаконними

окупаційними «судами» у Донецьку та Луганську, а також Південним окружним військовим судом росії. При цьому голова Слідчого комітету росії Олександр Бастрикін заявляв про засудження 438 військовослужбовців ЗСУ, з яких 58 отримали довічні вироки, що свідчить про значні розбіжності та непрозорість статистики. Окремо ведеться переслідування іноземних легіонерів.

Зокрема, російська правова система використовує типову модель фальсифікації (конвеєр). Справи нашвидкоруч фабрикуються, а «зізнання» та обмовлення себе чи побратимів вибиваються під системними та жорстокими тортурами (свідчення М.Буткевича та Б. Пантюшенка). Полоненим інкримінують неправдиві звинувачення, такі як «обстріли цивільних», «жорстоке поводження з цивільними» або «участь у терористичних організаціях» (як-от підрозділи «Азов», «Айдар»), що є виключно політичною кваліфікацією. Наприклад, військовослужбовців звинувачують у злочинах, скоєних, коли вони фізично перебували в іншому місці (випадок В. Шитрі та морпіхів у Маріуполі). Суди, такі як Південний окружний воєнний суд у Ростові-на-Дону, свідомо ігнорують факт, що обвинувачений є діючим військовослужбовцем, який має юридичний імунітет, і застосовують статті Кримінального кодексу росії, що не мають чинності на окупованих територіях України. Процеси проводяться у закритому режимі, без забезпечення належного та незалежного захисту, що перетворює судовий розгляд на показове судилище, де вирок фактично заздалегідь визначений (свідчення Богдана Пантюшенка про тривалість засідання 15 хвилин). Вироки окупаційних судів, які не є легітимними органами, згідно з МГП, не мають жодної юридичної сили [17].

Зокрема, ця практика не лише позбавляє військовополонених свободи на тривалі терміни (довічне ув'язнення), але й є прямою причиною смерті у полоні через тортури та неналежні умови, про що свідчить повернення тіл загиблих (184 тіла з лютого 2022 р. до жовтня

2024 р.). Крім того, росія також грубо порушує права полонених на комунікацію (заборона листів, посилок та інформації для рідних).

Аналіз представлених даних щодо ситуації з українськими військовополоненими та цивільними заручниками утримуваними росією виявляє критичні прогалини у міжнародних та національних механізмах захисту, на підставі чого можна визначити ключові напрями їх вдосконалення. Серед яких, на нашу думку, є:

- ініціювання створення та лобіювання міжнародно-правового механізму для обов'язкової верифікації всіх осіб, утримуваних державою-агресором, що повертаються поза офіційними списками, та цивільних заручників, із забезпеченням їхнього належного правового статусу;
- активізація політичного та юридичного тиску на міжнародних платформах для гарантування безумовного та постійного доступу Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) до всіх місць утримання (включно з СІЗО та неформальними таборами) відповідно до ст. 126 ЖК III та ст. 143 ЖК IV;
- розробка чітких міжнародних протоколів для класифікації та документування сексуального та гендерного насильства (зокрема, щодо жінок-полонених) як воєнного злочину та злочину проти людяності, з акцентом на захисті вразливих груп;
- прискорення національних кримінальних проваджень проти російських суддів, прокурорів та слідчих, причетних до фальсифікації справ проти українських військовополонених, та лобіювання міжнародного визнання цих вироків нікчемними, підтверджуючи юридичний імунітет комбатантів;
- запровадження спеціалізованого національного правового механізму для юридичної класифікації та документування утримання цивільних осіб за політично мотивованими звинуваченнями з метою прискорення їхнього безумовного звільнення;

- уніфікація та стандартизація національних протоколів документування свідчень звільнених полонених, особливо щодо фактів тортур, неналежних умов та смерті, з акцентом на зборі доказів для міжнародної кримінальної відповідальності винних осіб.

ВИСНОВКИ

У межах дослідження правового механізму захисту прав військовополонених сформовано цілісне уявлення про його зміст, функціонування та місце в системі міжнародного гуманітарного права. Простежено історичну еволюцію цього інституту – від звичаєвих норм давніх спільнот, що ґрунтувалися на фізичному знищенні чи поневоленні полонених, до становлення міжнародно-правових стандартів гуманного поводження з ними. Етапи розвитку норм права засвідчують поступове утвердження пріоритету гуманістичних принципів над військовою доцільністю. Від звичаїв доби Середньовіччя та локальних договорів між державами Європи і до сучасних Женевських конвенцій та Додаткових протоколів простежується системна трансформація у сприйнятті військовополоненого як суб'єкта права, наділеного фундаментальними гарантіями гідності, честі та життя. Еволюційна послідовність свідчить про закономірне формування правових обмежень у веденні війни, що стали невід'ємною складовою міжнародного правопорядку.

Виявлено, що правовий статус військовополонених є спеціальним міжнародно-правовим статусом, який виходить за межі внутрішньої компетенції держави та визначається нормами міжнародного гуманітарного права. Цей статус поєднує елементи правосуб'єктності, суб'єктивних прав, обов'язків і гарантій юридичного захисту, які діють незалежно від політичного чи національного контексту. Його сутність полягає у забезпеченні балансу між військовою необхідністю та імперативом гуманності. Військовополонений визнається особою, що тимчасово перебуває під владою супротивної держави, проте не втрачає своєї правової особистості. Визначальними є права на гуманне поводження, медичне забезпечення, повагу до гідності, зв'язок із зовнішнім світом і репатріацію після завершення конфлікту. Таке

розуміння відображає перехід від об'єктного до суб'єктного сприйняття особи, що перебуває в полоні, та забезпечує універсальність стандартів поведінки з нею.

Дослідження доводить, що правовий механізм захисту прав військовополонених є складною, багаторівневою системою, до якої входять нормативна, інституційна, правозастосовна та процедурна складові. Його функціонування забезпечується сукупністю міжнародно-правових норм, спеціалізованих органів контролю, форм і способів реалізації прав, а також процесуальних гарантій їх відновлення у разі порушення. Центральне місце в системі займають норми міжнародного гуманітарного права – насамперед Женевські конвенції 1949 року, що кодифікували основні принципи гуманного поводження з військовополоненими, і Додаткові протоколи 1977 року, які розширили дію цих гарантій на неміжнародні збройні конфлікти. Водночас у межах сучасних воєн виявляється недостатність суто нормативного рівня захисту, що зумовлює зростання ролі інституційних і процедурних механізмів контролю за дотриманням прав військовополонених у збройних конфліктах.

Визначено, що міжнародні організації відіграють ключову роль у реалізації механізму захисту прав військовополонених. Міжнародний комітет Червоного Хреста, держави-покровительки, система Організації Об'єднаних Націй та її договірні органи забезпечують моніторинг, посередництво, фіксацію порушень і надання гуманітарної допомоги військовополоненим. Важливе значення має діяльність міжнародних судових інституцій – Міжнародного кримінального суду, Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини, які створюють юридичну основу для притягнення до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах щодо військовополонених. У поєднанні з національними правозахисними інституціями ці механізми формують багаторівневу систему контролю за дотриманням гуманітарних стандартів.

Однак сучасна практика збройних конфліктів, зокрема агресія РФ проти України, виявляє суттєві проблеми у реалізації цих норм. Недотримання основоположних принципів Женевських конвенцій, відсутність ефективних санкційних механізмів, політична залежність міжнародних структур та обмежений доступ до місць утримання полонених знижують реальну дієвість гуманітарного права. Значна увага у роботі приділена виявленню системних недоліків, зокрема недостатній взаємодії між міжнародними та національними органами, розмитості процедур фіксації порушень, а також відсутності уніфікованих стандартів репатріації. Розв'язання цих проблем вимагає оновлення правового інструментарію, посилення відповідальності за порушення гуманітарного права та формування дієвої міжнародної юрисдикції у справах, пов'язаних з поводженням з військовополоненими.

У дослідженні наголошено на потребі гармонізації національного законодавства України із міжнародними стандартами захисту військовополонених, зокрема через удосконалення процесуальних механізмів документування порушень, забезпечення прозорості обмінних процедур і гарантій соціальної реінтеграції звільнених осіб. Важливим аспектом є формування сталої міжінституційної взаємодії між органами державної влади, правозахисними організаціями та міжнародними партнерами, що забезпечить не лише виконання міжнародних зобов'язань, а й посилення довіри до України як держави, що дотримується принципів гуманізму навіть у найскладніших умовах війни.

Сформовані теоретичні узагальнення дають змогу розглядати правовий механізм захисту прав військовополонених як динамічну конструкцію, здатну адаптуватися до сучасних викликів міжнародних відносин. Її ефективність залежить від балансу між нормотворчими та інституційними елементами, взаємодії національних і міжнародних систем права та послідовного утвердження принципу верховенства

права у сфері збройних конфліктів. Розвиток цього механізму є не лише юридичною необхідністю, а й моральним імперативом, що відображає рівень цивілізованості міжнародного співтовариства.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що дослідження правового механізму захисту прав військовополонених підтверджує, що гуманітарне право має не лише обмежувальну, а й конструктивну функцію, спрямовану на збереження людської гідності в умовах війни. Його еволюція засвідчує, що навіть у контексті воєнних дій людство здатне виробити універсальні правові орієнтири, які перетворюють моральні принципи гуманності на обов'язкові норми поведінки. Саме розвиток і вдосконалення правового механізму захисту військовополонених є запорукою стійкості міжнародного правопорядку, гарантією дотримання фундаментальних прав людини та утвердженням гуманітарних засад у світовій правовій системі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушко М.В. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2015. 22 с.
2. Грушко, М. В. (2015). Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених (Дис. канд. юрид. наук: 12.00.11 «Міжнародне право»). Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 287 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fdabc7dd-8ffa-47ffa1a1-af86e28c53d2/content> (дата звернення: 22.10.25)
3. Грига М.А. Окремі аспекти історія становлення правого режиму військового полону. Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених: матеріали міжвідом.наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.:С. С. Чернявський, Є.Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ. Нац. акад. внутр. справ, 2022.. С.53-56. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6d35fea7-9b93-44f2-913f-f579632dac93/content> (дата звернення: 29.10.25)
4. Гавловська А.О., Стратонов В.М. Гендерний вимір військових злочинів: правовий аналіз порушень прав українських жінок у російському полоні. Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування. № 3 (2025). С. 104-110. URL: <https://journals.ksauniv.ks.ua/index.php/public/article/view/942/866> (дата звернення: 14.10.25)
5. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: ООН від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 13.09.2025)

6. Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 18–22. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/1740/3/Poniattia_pravov.pdf (дата звернення: 14.10.25)
7. Стефанюк Ю.В. Правовий статус особи: поняття і класифікація. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4/2016. С. 42-45. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e290eda0-f951-4b11-a824-4ee563c17dcb/content> (дата звернення: 22.10.25)
8. Гуртова К.М., Кабицька А.О. Правовий статус людини і громадянина в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. 2021. С.276-277. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8384f250-935d-4e74-8af6-445b273775e3/content> (дата звернення: 05.10.25)
9. Борейко А.В. Конституційно-правовий механізм захисту прав особи: поняття та сутність. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Правознавство*. 2019.Т.24. Вип.2 (35). С. 58-66. URL: <https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/view/13/13> (дата звернення: 27.09.25)
10. Кравцова М.О., Дацюк Т.К. Міжнародні стандарти захисту а дотримання прав військовополонених. Аналітично-порівняльне законодавство./ редкол.: Ю. М. Бисага (голов. ред.), В. В. Заборовський, Д. М. Белов, С. Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ» Ужгород, 2023. №2.. С.398-402. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/71.pdf> (дата звернення: 14.10.25)
11. Несчена С. Скільки українських військових перебувають у полоні РФ: у Координаційному штабі назвали цифру. ТСН. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/skilky-ukrayinskykh-viyskovykh-perebuvaiut-u-poloni-rf-u-koordynatsiynomu-shtabi-nazvaly-tsyfru-2819885.html> (дата звернення: 29.10.25)

12. Дупляк А. Скільки українців вдалося повернути з неволі за час повномасштабної війни – аналіз 24 канал. URL: https://24tv.ua/obmini-polonenimi-statistika-shhodo-povernutih-ukrayintsiv-za_n2851363 (дата звернення: 22.10.25)

13. Гавловська А.О. Утримання представниками російських збройних сил та правоохоронних органів українських жінок-полонених в умовах повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р. Правовий статус військовополонених: проблемні питання застосування положень вітчизняного та міжнародного законодавства: збірник матеріалів міжкафедрального міжвузівського круглого столу. (м. Чернігів, 16 грудня 2022 р., Академія Державної пенітенціарної служби). Чернігів: Десна Поліграф, 2023, С.69-73

14. Коропецька А. "Вони не вважають тебе за людину". Історії жінок, які пережили російський полон. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/07/18/255383/> (дата звернення: 05.10.25)

15. Жінки. Російський полон. Людмила Гусейнова: «найстрашніше, коли жінка виє за своєю дитиною».Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/lyudmyla-huseynova-pro-polon-katuvannya-intervyu/33304359.html> (дата звернення: 27.09.25)

16. Децик О. Українські жінки-військовополонені зазнали катувань і жорстокого поводження, - омбудсман. LB.ua. Дорослий погляд на світ. URL: https://lb.ua/society/2022/04/06/512437_ukrainski.html (дата звернення: 14.10.25)

17. Кубай І. Жорна російського судочинства: як і хто фабрикує справи проти українських військовополонених. ZMINA. URL: <https://zmina.info/articles/yak-i-hto-fabrykuye-spravy-proty-vijskovopolonenyh/> (дата звернення: 29.10.25)

18. Міжнародні механізми захисту прав людини. UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER. URL: <https://ukraine.ohchr.org/uk/resources/internationalmechanism> (дата звернення: 27.09.25)

19. Організація Об'єднаних Націй Україна. URL: <https://ukraine.un.org/uk> (дата звернення: 22.10.25)

20. Верховний комісар ООН з прав людини Фолькер Тюрк, звернення до Ради з прав людини щодо України. Організація Об'єднаних Націй Україна. URL: <https://ukraine.un.org/uk> (дата звернення: 05.10.25)

21. Історичне рішення: ЄСПЛ визнав системні та масові порушення прав людини росією на окупованих територіях України. Рада суддів України. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/istoricne-risenna-espl-viznav-sistemni-ta-masovi-porusenna-prav-ludini-vcineni-rosieiu-na-okupovanih-teritoriah-ukraini> (дата звернення: 14.10.25)

22. Міжнародний суд ООН оголошує рішення у справі за позовом України проти росії. УКРІНФОРМ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3820862-u-miznarodnomu-sudi-on-rozpocalosa-ogolosenna-risenna-u-spravi-pro-porusenna-rosieiu-dvoh-konvencij.html> (дата звернення: 29.10.25)

23. Гроховська К. О., Котляр А. В., Шульга В. О. Міжнародний кримінальний суд: досвід України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88, ч. 4. С. 53–58. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.88.4.7

24. Стратонов В.М. Актуальні проблеми кримінального процесуального законодавства України в період воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. Випуск 4. 2025. С. 35–40. DOI: URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-4-6> (дата звернення: 22.10.25)

25. Vasyl Stratonov, Viktor Brykov. LEGAL STATUS AND CURRENT CHALLENGES OF INTERPRETERS' PARTICIPATION IN

CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE AND POLAND: A COMPARATIVE ASPECT. Łódzkie Studia Humanistyczne. 2025. No 2. P. 25–31. DOI: 10.32782/2956-333X/2025-2-4

26. Стратонов В. М. Використання цифрових технологій у виявленні та документуванні фактів експлуатації людини під час збройних конфліктів: доказова база в міжнародних судах. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 36 (75). № 1. 2025. С. 173–178. DOI: <https://doi.org/10.32882/TNU-2707-0581/2025.1/2830.pdf> (дата звернення: 14.10.25)

27. Стратонов В. М. Захист моральних та правових цінностей: кримінально-правовий аналіз наруги над похованнями та тілами померлих. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2025. № 74. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.7>. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc74/11.pdf> (дата звернення: 29.10.25)

28. Стратонов В.М., Сотула О.С. Актуалізація норм в міжнародному та кримінальному праві в умовах війни. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Випуск 3. Гельветика, 2023. С. 43–54. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/issue/view/12> (дата звернення: 22.10.25)

29. Стратонов В. М., Басиста І. В. Полонені українці, доля заморожених російських активів та облік завданих збитків і відновлення України, як частина із питань, котрі потребують нагального вирішення (продовження огляду). Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective : scientific monograph. Ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. 916 p. С. 1–23. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/597> DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-559-4-1> (дата звернення: 14.10.25)

30. Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective — колективна монографія. Scientific monograph. Ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2025. 916 p. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/59> (дата звернення: 29.10.25)

31. Басиста І., Стратонов В., Дрозд О. Перспективи та невідворотність відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності (діяльність спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ЖТ); Співробітництво із міжнародним кримінальним судом; перспективи створення міжнародного трибуналу АД НОС тощо) (Продовження огляду). Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph. Ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. 876 p.